

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 80/81

ББК 81.2 Т-3

**ЧОЙГОҲИ КИТОБИ «АЗ
ТАЪРИХИ ЛЕКSIKAИ ЗАБОНИ
ТОЧИКӢ»-И Т.ЗЕҲНӢ ДАР
ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИРИ
ТОЧИКӢ**

Ғиёсов Нурулло Исматович, н.и.филол.,
доценти кафедраи грамматикаи забони
арабии ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров; **Қодирова
Ғируза Рустамовна**, докторанти ДДХ ба номи
акад. Б.Ғафуров (Таджикистан, Худжанд)

**МЕСТО И РОЛЬ КНИГИ «ИЗ
ИСТОРИИ ЛЕКСИКИ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА» Т.
ЗЕХНИ В СОВРЕМЕННОМ
ТАДЖИКСКОМ
ЯЗЫКОЗНАНИИ**

Ғиясов Нурулло Исматович, к.филол. н.,
доцент кафедры арабской грамматики ХГУ им.
акад. Б. Гафурова; **Кадырова Ғируза
Рустамовна**, докторант ХГУ им. акад. Б.
Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

**THE PLACE AND ROLE OF T.
ZEKHNI'S BOOK "FROM THE
HISTORY OF TAJIK LANGUAGE
VOCABULARY IN MODERN TAJIK
LINGUISTICS**

Ghiyosov Nurullo Ismatovich, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
department of the grammar of the Arabic language
under KhSU named after acad. B. Gafurov
**E-MAIL: nur-1954@mail.ru; Kadirova Firuza
Rustamovna**, Doctoral student of KhSU named after
acad. B. Gafurov (Tajikistan Khujand)
E-MAIL: fkadirova9101@mail.ru.

Калидвожаҳо: лексика, лексикологияи муосири тоҷикӣ, лексикологияи таърихӣ, Тӯрақул
Зеҳнӣ, забони дарӣ-тоҷикӣ, «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ».

Дар мақола роҷеъ ба мақом ва нақши китоби «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ»-и Тӯрақул Зеҳнӣ – шогирди устод Айнӣ, олими маиҳури қарни XX, фарҳангшинос, лексиколог, адабиётшиноси маъруф ва муаллифи «Санъати сухан», ки аз бози чоп ба китоби рӯймизии чанд насли суханиносон табдил гирифтааст, баҳс меравад. Муаллифон ин асарӣ Зеҳниро мавриди таҳлили ҷамъонамуда қарор дода, онро бо ду асарӣ марбут ба лексикология ва лексикография навиштаи гурӯҳи забониносонӣ ДДТ ба номи В. И. Ленин (Душанбе, 1981, зери таҳрири проф. Д.Т.Тоҷиев) ва Қ.Тоҳирова (Душанбе, 1967) қиёс мекунам. Муаллифон ба хулоса меоянд, ки бо вучуди фарқияти ин осор аз якдигар аз лиҳози мақсад ва вазифаҳояшон, онҳо тавонистанд то андозае он ҳолигоҳе-ро, ки дар лексикологияи тасвирӣ ва лексикологияи таърихӣ забониносии тоҷикии нимаи дуюми қарни XX мавҷуд буд, нур кунанд.

Ключевые слова: лексика, современная таджикская лексикология, историческая лексикология, Туракул Зехни, язык дари-таджикский, «Из истории лексики таджикского языка»

Целью статьи является показ места и роли книги «Из истории лексики таджикского языка» Т.Зехни – ученика С. Айни, известного ученого XXв., лексикографа, лексиколога, признанного литературоведа и автора книги «Искусство слова», посвященной поэтике и ставшей настольной книгой нескольких поколений филологов. Объект исследования подвергнут всестороннему анализу, дано его сравнение с двумя известными работами по таджикской лексикографии, изданными несколькими учеными-лексикологами из ТГУ им В.И. Ленина (Душанбе, 1981, под ред. проф. Д.Т.Таджиева), и работой К.Тахировой (Душанбе, 1967). Изложен вывод, что, несмотря на отличие этих исследований по охвату проблем лексикологии и своим функциям, они смогли в какой-то степени восполнить пробел в описательной и исторической лексикологии таджикского языкознания второй половины XX в.

Key words: lexics, modern Tajik lexicology, historic lexicologym, Turakul Zekhni, Dari-Tajik language, “From the History of Tajik Language Vocabulary”

The aim of the article is a demonstration of the place and role of T. Zekhni's book “From the History of Tajik Language Vocabulary”; the author of the book in question is S. Aini's pupil, renowned scientist of the XX-th century, lexicographer, lexicologist, recognized literary critic; he wrote also the book “The Art of Word” devoted to poetics, this work turned into a table-book for several generations of philologists at once. The object of research is subjected to versatile analysis, it is compared with two well-known scientific productions in Tajik lexicography published by the scientists-lexicologists from the Tajik State University named after V. I. Lenin (Dushanbe, 1981, under the editorship of Professor D. T. Tazhiyev) and the work by K. Tahirova (Dushanbe, 1967). The conclusion is made that in spite of being different from one another in the plane of comprised problems of lexicology and their functions these researches to some extent could have filled in the gaps of descriptive and historic lexicology referring to Tajik linguistics of the second half of the XX-th century.

Тӯракул Зехнӣ аз зумраи донишманди бисёрсоха, олими пурқору бобаракат, меҳнатқарин, эҷодқори асил, донандаи беҳамтои забон ва адабиёти гузаштаву навин, луғатдону фарҳангшиноси беҳамто, алломаи замон ва инсони начиб аст. Дарвоқеъ, ғайолияти илмию эҷодии ин марди зақӣ гуногунҷабҳа буда, мероси илмиву адабии пурмуҳтаво далели пурқориаш мебошад, зеро мувофиқи ишораи С.Саъдиев ӯ муаллифи зиёда аз 240 асари хурду калони илмӣ ва оммавист (7, 40).

Зехнӣ аз аввалин муҳаққиқ ва муаррифгарони адабиёти классикии тоҷику форс мебошад, ки дар ҳамкориву пайравӣ бо устод Айни дар рушди илму адаб саҳми муассире гузоштааст. Аз ҷумла, мақолаҳои «Шоирӣ нахустини тоҷикон – устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ», «Нобигаи даврони Сомониён» (Сино), «Ҳоқонии Шарвонӣ», «Анис-ул-ушшоқ», «Адабиёти халқ» ва амсоли инҳо натиҷаи заҳматҳои ин олим мебошанд. Дар китоби «Суханварони сайқали рӯи замин», ки бо ҳаммуаллифии С.Саъдиев таҳия гардидааст, дар мавриди зиндагӣ ва намунаи эҷодиёти зиёда аз 180 суҳанварони шаҳри бостонии Самарқанд маълумот оварда шудааст (3).

«Санъати суҳан» маъруфтарин ва асоситарин таълифоти устод Зехнӣ ба ҳисоб рафта, натиҷаи заҳмату ғайолияти чандинсола аст. Бояд қайд намоем, ки китоби

номбурда чандин маротиба нашр гардидааст (1960, 1967-1979, 2007) ва тавассути такмилу иловаҳо аз замони рӯи чоп омадан то ба имрӯз китоби рӯимизии ҳар нафари ҳавасманди соҳаи адабиёт мебошад (2).

Ҳамчунин, Зехнӣ тартиби 10 ҳарфи «Фарҳанги забони тоҷикӣ»-ро (8) бо ҳамкориҳои В.Капранов ба зимма гирифта, «дар таълифи ҷунин асари бузург, ки на танҳо ҳаҷман калон аст, балки дар таърихи тозаии забони миллии ва рушди маънавияти миллат рисолати таърихӣ доштааст, саҳми босазо гузошта буд. Ин асар маҳсули заҳмати як гурӯҳи калони забоншиносон ва адибони тоҷик буд ва дар байни онҳо хидмати Зехниро ҷудогона таъкид кардан лозим меояд», зеро «қариб ними китоби бузург (786 сах.) ҷакидаи қалами Зехнист» (7, 5-6).

Тӯрақул Зехнӣ шеър ҳам эҷод мекард ва аввалин маҷмӯааш бо номи «Таронаҳои кӯдакон» соли 1927 нашр гардидааст.

Дар рушди илми забоншиносӣ низ ин марди зақӣ нақши бузург дорад, зеро «дар роҳи ҳифзи забони миллии ва ҷалби он» хидматҳои шоёне намудааст. Дар яке аз мақолаҳои таъкид мекунад, ки «Бояд акнун забони мо аз бандагии забони бегона озод бошад. Ҳамчуноне ки худамон озодем, забони мо ҳам озод бошад» (7, 18) ва худ низ пайваста дар татбиқи тадвини ин гуфтаҳо амал намуда, махсусан, дар соҳаи лексикологияи забони тоҷикӣ чандин мақолот таълиф ва дар рӯзномаву маҷаллаҳои замон ба нашр расонидааст. Намунаи ин мақолаҳо: «Калимаҳои наздикталаффуз», «Ғалатҳои машҳур», «Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан», «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» ва ғ. дар маҷмӯаи «Чанд сухани судманд» гирдоварӣ гардидаанд, ки оид ба вазъи забони адабиву гуфтугӯи замони муҳаққиқ фикрҳои ҷолибе баён гардидаанд (4). Ҳамин тавр, хидматҳои устод Зехнӣ дар соҳаи забоншиносии тоҷикӣ бисёр бузург буда, профессор Е.Э. Бертелс масъалаву маводи пешниҳоднамудаи ин муҳаққиқро «чун сарчашмаи муҳими илмӣ баҳо додааст» (4, 4). Ба ин монанд, ақидаҳои Зехниро аксари олимону ҳампешагон қабул ва дастгирӣ намуда, оид ба таълифоташ тақризи мусбат ва баҳои баланд додаанд, ки далели ин суханҳоро аз маҷмӯаи «Зехнӣ дар дилу дидаи дӯстон» (7) дарёфтан мумкин аст.

Зехнӣ яке аз аввалин муаллифони китобҳои дарсӣ, аз ҷумла грамматикаи забони тоҷикӣ мебошад. «Соли 1930 бо номи «Сарфи забони тоҷикӣ» китобро ба таълиф расонид, ки сарфи назар аз навишта шудани ба таъсири «Сарфу наҳв»-и С. Ализода аз бобати тоҷикӣ шудани бисёр терминҳо, мукамалтар ғаштани тавзеҳи баъзе аз қоидаҳо аз он фарқи намоёне дорад. Воқеан, бисёре аз терминҳо, ки дар ин китоб истифода шуда буданд, минбаъд собит ва пойдор монданд...: исми ом - исми ҷинс, исми зирӯх - исми ҷондор, исми берӯх - исми бечон, исми муфрад - исми танҳо...» (7, 21).

Ҳамин тавр, «тадқиқи забон як ҷузъи муҳими эҷодиёти ӯст – қайд менамояд Ш.Раҳмонов. – Вай сараро аз сақат ҷудо карда, марворидро зебдеҳи тану ҷони сухан мегардонид» (7, 86).

Тадқиқи охириини Зехнӣ дар соҳаи забоншиносӣ, ки дар синни 90 солагӣ таълиф кардааст, «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ» ном дошта, аҳамияти ғавқулодаи илмӣ дорад: «Дар он аз рӯи маводи фаровони осори адабии давраҳои қадим (асрҳои X-XI) дар асоси забони мардуми тоҷик ба вучуд омадани забони форсӣ-дарӣ собит гардида, муносибати он бо забони ҳозираи тоҷик нишон дода шудааст» (7, 40). Муҳаққиқ бо дарки қостагӣҳои забон ба таҳияи ин асар даст зада, барои баровардани ниёзҳо ва пурра гардонидани ҳолигӣҳо кӯшиш намудааст. Аз мушоҳида ва муқоисаи китоб бо осори таҳқиқии пешин ҷунин ҳулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки Зехнӣ

аз мавзӯҳои фароғирифтаи онҳо огоҳӣ дошта, бевосита ба масъалаву мавзӯҳои камтадқиқшуда назар кардааст.

Лозим ба ёдоварист, ки аввалин тадқиқот дар мавзӯи лексикологияи муносири тоҷикӣ ва лексикографияи он дар шакли китоб ба қалами Қ.Тоҳирова – устоди Донишқадаи омӯзгорӣ ба номи С.М.Киров, ҳоло Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи акад.Б.Ғафуров (5) ва чанд устодони Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин, ҳоло Донишгоҳи милли Тоҷикистон тааллуқ дорад (6). Китоби дуҷумъи соли 1981 дар зер назари проф. Д.Т. Тоҷиев таҳти унвони «Забони ҳозираи тоҷик. Лексика» ба ҳайси дастури таълимӣ аз дасти чоп баромад. Ин асар аз муқаддима ва чор боб иборат буда, боби якум он дар бораи мавзӯҳои баҳси илми лексикология, аз қабилӣ калима, маъноҳои лексикӣ калима, инкишофи маъноӣ лексикӣ, полисемия, метафора, метонимия, синекдоха, омонимия, паронимия, синонимия ва ҳелҳои он, антонимия баҳс мекунад (6, 7-39). Боби дуюм асар ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва қабатҳои лексикӣ он бахшида шудааст (6, 40-59). Дар боби сеюм масъалаҳои марбут ба доираи истеъмоли таркиби луғавии забони тоҷикӣ, яъне калимаҳои умумистеъмол, лексикаи нутқи гуфтугӯӣ, калимаҳои китобӣ, вожаҳои шевагӣ, касбӣ, табу, вулгаризмҳо, жаргон, варваризмҳо ва ғайраҳо мавриди таҳқиқу таҳриҳ қарор гирифтааст (6, 60-78). Дар зерфасли алоҳидаи ин боб калимаҳои ғайриғайри таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ба мисли вожаҳои кӯҳнашуда, архаизмҳо, неологизмҳо баррасӣ мешавад (6, 79-89). Боби чоруми дастур дар мавзӯҳои лексикография баҳс намуда, дар он навҳои фарҳангҳои тоҷикӣ – тафсирий, тарҷумавӣ, имлоӣ, синонимӣ, шевагӣ ва амсоли инҳо шарҳу тавзеҳ ёфтаанд (6, 90-101).

Китоби забоншинос Қ.Тоҳирова «Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» асосан фароғири масъалаҳои лексикаи забони тоҷикӣ, хусусиятҳои семантикӣ, мансубияти забонии лексикаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ, луғатҳои забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати таркиби иҷтимоӣ, хусусиятҳои истеъмол, услубӣ, фразеологӣ, фонди асосии таркиби луғавии забон ва илми луғатшиносӣ мебошад (5).

Дар тадқиқи Т.Зехнӣ бошад, диққати асосӣ ба «таърихи лексикаи забони тоҷикӣ» равона гардидааст. Устод Т.Зехнӣ бо дарки ин нукта, ки лексикологияи забони тоҷикӣ ниёз ба омӯзиш аз рӯи принсипи дигар, яъне аз нигоҳи таърихӣ ҳам дорад, ба масоили марбут ба давраи муайяни таърихи инкишофи таркиби луғавии забон таваҷҷӯҳи бештар зоҳир кардааст. Аз ин рӯ, агар рисолаҳои устодони ДДТ ва Қ.Тоҳирова ба лексикологияи тасвирӣ тааллуқ дошта бошад, пас асари Т.Зехнӣ ба лексикологияи таърихӣ мансуб аст, ҳарчанд манзури устод Т.Зехнӣ аз таълифи ин асар омода намудани китоби дарсӣ ё рисолаи илмӣ ба назарияву амалияи лексикология ҳамчун қисмати забоншиносӣ алоқаи бевосита дошта набуд.

Муаллиф мундариҷаи китобро ба панҷ қисм ғуруҳбандӣ намуда, лексика ва грамматикаи забони тоҷикии дарӣ ва форсиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Қисмати аввал фароғири се мавзӯ «Забони тоҷикӣ – зодаи дарӣ», «Ташаккули забони тоҷикӣ» ва «Баъзе фарқҳои забонҳои ба ҳам хеш – тоҷикӣ ва форсӣ» буда, бевосита аз пайдоишу ташаккули забони тоҷикӣ маълумот медиҳад. Зехнӣ тавассути омӯзишу таҳлили маълумоти сарчашмаҳо («Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ил-ақолим»-и ал-Мақдисӣ, «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ, «Худуд-ул-олам»-и маҷҳулумуаллиф, «Ғаршоспнома» ва «Аҷоиб-ул-булдон»-и Абулмуайяди Балхӣ, «Сафарнома»-и Носири Хусрав, «Сабқшиносӣ»-и Муҳаммадтақии Баҳор, «Лаҳҷаи бухорӣ»-и Аҳмад Али Рачоӣ ва ғ.) ба ҳулосае меояд, ки то огози асри XIII забони дарӣ ба авҷи камол расида, аз замони истилоӣ муғулҳо ва минбаъд «он содагӣ

ва покизагии худро гум карда, дучори тумтароки зоҳирӣ, ибораоронию ҷумла-бандихои мураккаби пурташбеҳу пуристиора ва киноети душворфаҳм гардид, калима ва ибораҳои аз ҳад афзуни арабӣ ба забонамон истило кард...» (1, 13). Муҳаққиқ бо зикри 15 далел «мувофиқати модарзабони дарӣ ва тоҷикӣ, инчунин, тафовути байни забони ба ҳам хеши тоҷикӣ ва форсиро» таҷассум сохтааст (1, 10-13).

Дар қисмати дуюм оид ба «Баъзе хусусиятҳои забони дарӣ» ҳарф зада, шаклҳои устувору ноустувор (шутур-уштур, кананд-каланд, зубон-зӯфон-забон, ошкора-ошкоро, бармосидан-пармосидан-палмосидан-парвосидан, ташнагӣ-чашнагӣ...), тағйироти фонетикӣ, табдил, афзоиш ва камшавии ҳарфҳо дар баъзе калимаҳо (сухун-сухан, андар-андаро, ком-кома, локин-лекин, зебо-зебӣ...), такрори таъкидӣ (бар-бар: Гирифтанду бурданд баста чу юз, *Бар ӯ бар* сар овард Заҳҳоки рӯз...), вазифа ва махсусиятҳои баъзе пешоянд, пайвандак ва калимаҳо («ҳаме-», «ме-», «-е»; пайвандаки «ва»; ҳиссаҳои инкории «ма» ба ҷои «на»; барзиёд омадани пешоянди «ба»; истеъмоли «бо», «ба», «бе» бо шакли «або», «абар», «абе»; калимаҳои «идар», «идун»; «боз»; «зостар»; ихтисори мураккаб дар наср: ва аз ӯ – ва-з-ӯ, ки эшон – к-эшон ва ғ.)-ро бо зикри далелҳо аз осори ниёгон таҳлил намудааст. Масалан, калимаи «зостар»-ро чунин шарҳ додааст: «...дар аввалҳои инкишофи дарӣ калимаи «зостар» дучор меояд, ки бояд аслан аз ҷузъҳои *зи он сӯ тар* (аз он сӯтар) таркиб ёфта, яъне кӯтоҳи аз он сӯтар бошад: монанди *эстар*, *ӯстар*, ки аз *ин сӯтар*, *он сӯтар* кӯтоҳ шудааст:

Ба Марв ояму зостар нагзарам,

Наҳоҳам, ки ранҷ ояд аз лашкарам» (1, 29).

Маълум аст, ки забони зинда ҳамеша дар ривочу ташаккул қарор дошта, дар ҳар марҳала як махсусияту тафовутро касб менамояд. Зехнӣ низ «Баъзе тағйироти лексикӣ ва семантикии калимаҳо»-ро нишон дода, дар гурӯҳи аввал калимаҳоеро ҷой додааст, ки «шаклан тағйир ёфта бошанд ҳам, маънан собит мондаанд» (пистокӣ/пистагӣ – ба ранги мағзи писта, отанг/ованг/ованд – овехтан...), дар гурӯҳи дуюм «калимаҳое, ки шаклан собит монда, маънан тағйир ёфтаанд» (майда – хурд/нони орди маҳини баҳорӣ, пагоҳ – рӯзи оянда/субҳи барвақт, коҳиш – сарзаниш/кам шудан...) ва дар гурӯҳи сеум калимаҳои «шаклан ва маънан тағйир ёфта» («дастархон – ҳозир ба маънои суфраи форсӣ, моидаи арабӣ меояд, ки ба рӯяш нону таом ва дигар мева, шираву шарбат мегузоранд. Аммо дар забони дарӣ дастархон ба шакли таркиби изофа – дастори хон аз ду ҷузъ иборат будааст»)-ро шарҳу тасниф намудааст (1, 29-31).

Ҳамчунин, муҳаққиқ умумияти забони дарӣ ва тоҷикиро бо лаҳзаҳои муштараки вохидҳои лексикӣ ва грамматикӣ, бандакчонишинҳои мафбулӣ ва факки изофат нишон дода, таъсири забони арабиро ба забони дарӣ, ки «дар аввалҳо дар эҷоди асар ё тарҷумаҳо ва ё ҳатто дар шеър» ба назар мерасанд, бо овардани далелҳо шарҳ додааст. Аз ҷумла:

«Баъд аз хабари феълӣ овардани сифатҳо:

То аз миёни он қавм се тир берун омаданд,

Хирадмандтар ва фозилтар ва рӯзгордидатар...» (1, 35);

«Дар забони дарӣ ва тоҷикӣ асосан феъли ҳол пеш аз хабари феълӣ меояд, вале дар «Таърихи Байҳақӣ» ба таъсири арабӣ феъли ҳол баъд аз хабари феълӣ омадааст: «Чун ба Домғон расид, Хоча Бӯсаҳли Завзанӣ он ҷо пеш омад гурехта аз Ғазнин»(1, 36).

Дар қисмати сеюм «Лексикаи забонҳои дарӣ, тоҷикӣ ва форсӣ» – исм, сифат ва феъл аз ҷиҳати сохт ва маъноҳои гуногуни дар осори ниёгон ба кор рафта мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Аз ҷумла: «Забон – аслан муарраби *зубон* ва *зуфон* аст. Дар лаҳҷаҳои шимолӣ, ғарбӣ ва ҷанубӣ аксаран ба сурати *зубон* вале дар Бухоро ба сурати *зубон*, дар лаҳҷаи шарқӣ, монанди Дарвоз ва музофоти он шакли *зуҳун* низ талаффуз мегардад:

*Он чист раванда, ҷун надорад,
Дора(д) даҳану зуҳун надора(д)
Дар дашт равад мисоли ваҳшӣ,
Сад ҷӯб занӣ, ғигун надора(д).*

Дар баъзе осори дарӣ *зуфон* қайд мешавад:

«Ҳар ки *зуфони* ӯ хуштар, ҳавохоҳон бештар» («Қобуснома»).

Аз рӯи қайди «Ҳидоят-ул-мутааллимин», «Қобуснома» ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ садоноки нахустини калимаи *забон* ва *зуфон* аз «у» иборат аст» (1, 51).

Дар забоншиносӣ феъл боби калонтарину мураккабтарин ба шумор меравад ва Зеҳнӣ низ аз ин нуқтаи назар дар мавриди феъл ва пайдоиши он низ чанд нуқтаи ҷолиб баён намуда, мисолҳоро нисбатан муфассалтар шарҳ додааст. Аз ҷумла, дар мавриди сохти феълҳо қайд менамояд, ки «дар забони дарӣ ва тоҷикӣ микдори феълҳои сода кам аст. Сарвати забони дарӣ ва тоҷикӣ аз ҳисоби феълҳои сохта, таркибӣ ва ибораҳо ба вучуд омадааст» (1, 155). Муҳаққиқ дар идомаи суханаш таъкид кардааст, ки феълҳои аз дигар ҳиссаҳои нутқ ва аз забонҳои ғайр иқтибосгардида сохташуда (ҷарх-ҷархидан, ланг - лангидан, дузд - дуздидан, рақс - рақсидан, ғам-ғамидан...) -ро бо вучуди онҳо, ки дар ганҷинаи сарвати забонамон ҳисса зам мекунам, набояд аслӣ ҳисобид (1, 156). Ба ин васила, намунаи феълҳои забони дарӣ ва тоҷикиро бо қайди мисолҳо овардааст. Масалан, феъли «задан» чунин шарҳу баррасӣ ёфтааст: «Задан – ба ҷуз маънии аслӣ, ҳам дар забони дарӣ, ҳам дар забони тоҷикӣ маҷозан ба маъноҳои зерин меояд: *задан* – ҳамла, ҳучум, тохту тоз, зеру забар қардан...:

*Зи Қоран ҷу Афросиёб он бидид,
Бизад аспу лашкар сӯи ӯ кашид»* (1, 166).

Ҳамчунин, боз маъноҳои дигари феъли *задан*, амсоли:

1. Гуфтан:

*Пажӯҳандаи номаи бостон,
Ки аз паҳлавонон занад дoston* (Шоҳнома ва дастур);

2. Хӯрдан: Шаб дар зиёфат палава хуб задед-а?;

3. Дуздидан, ғорат қардан:

«Пулҳои аз андоз ҷамъшудаи амирро дуздида ва хонаи бойҳоро зада, ба ғақирон тақсим қарда додани ӯ...» («Ёддоштҳо»);

4. Боридани башиддат: «Борон шаби дароз зад»;

5. Касеро дар маҷлис ё газета танқид намудан:

6. Ҳамла қардан:

*Битарсам, ки бояд бар ӯ барзадан,
Надонам, ки з-ин пас чӣ шояд шудан?*

ва тобишҳои маъноии шаклҳои таркибии он (хунук задан, ҷеғ задан, наъра задан, қадам задан, лоф задан, сар задан, гап задан, наҳ задан, дӯғ задан, давр задан...) низ қайд шудааст:

Буте чун моҳ зону зад, мае чун лаъл пеш овард,

Мағӯ, эй тоибам, Ҳофиз, зи соқӣ шарм дар охир.

Дар идома мавқеи феъли мазкурро дар калимасозӣ: *исм ва сифатҳои мураккаб* – задухӯрд, задугир, забонзад, обзада, майзада, аламзада...; *аз асоси забони гузашта сифати феълӣ* – зада; *феъли «задан» дар ибора*: бӯи кокул ба димоғ задан, муштро дар ториқӣ задан, дил гум задан, қандата зан ва ғ.-ро бо зикри мисолҳо нишон додааст:

Хонда даруни ризвон райҳону сунбулатро,

Бӯе, ки кокули ӯ зад бар димоғи мардум (1, 165-168)

Ҳамин тавр, боби феъл бо тамоми вежагиҳои кулливу ҷузъӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ба ин монанд, исмҳои сода, сохта, мураккаб (зиёда аз 200 адад), сифатҳои сода, сохта, мураккаб (зиёда аз 60 адад) ва феълҳои сода, сохта, таркибӣ (зиёда аз 90 адад), амсоли: *абра, атлас, райҳон, тор, хат, модарандар, сафча, соҳибӣ, ҳусайнӣ, боркаш, даҳмарда, корнома; борик, қарахт, хунук, шӯх, сафолин, ҷангара, бадғумон, дастёр, қисабур, нимқора, яклухт; бехтан, ғирфтан, дамидан, барқашидан, дармондан, восӯхтан, ҳай қардан, дода истодан, ранг паридан* ва даҳҳои дигар ба таври муфассал таҳлили лексикиву семантикӣ ёфтаанд.

Дар қисмати ҷаҳорум «Ҳолатҳои истисноӣ» зикр шудаанд: «Дар забони дарӣ ва гоҳо дар забони гуфтугӯй ҳодисаҳои грамматикӣ мустасно мушоҳида мешавад, ки ба қоидаи маъмули забони дарию тоҷикӣ муҳолиф аст» (1, 213). Дар ҳолати аввала тарзи ғойӣ, мафъулӣ ва ҷонишини шахсӣ, дар ҳолати дуюм зикри якҷояи тарзи мафъули бевосита ва пасоянди «-ро», дар ҳолати сеюм истеъмоли феъли монда ба ҷои феъли гузаранда ва ниҳоят дар ҳолати чорум тарзи мафъулӣ аз феъли монда нишон дода шудаанд.

Қисмати панҷум «Мавқеи ҷонишинҳои шахсӣ дар одоби суҳан» ном дошта, ин ҷо муҳаққиқ ба таври мухтасар аз тарзи суҳанрониву истифодаи ҷонишинҳо барои ифодаи эҳтирому ҳоксорӣ маълумот додааст (1, 219-221).

Зехнӣ аз таҳлилу муқоисаи лексикӣ ба хулосае меояд, ки «забони тоҷикӣ нисбат ба форсии ҳозираи Эрон ба забони дарӣ, ҳамчун зодаи он аз бисёр ҷиҳатҳо наздик мебошад» (1, 221). Ҳамин тавр, муаллиф дар хотима аз сарчашмаҳои дараҷаи аввал, дувум ва сеюми номиву насрии мавриди истифода қарордодаи ҳеш маълумот дода таъкид менамояд, ки ҷаҳор асар: «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Тазкира»-и Малехо ва «Куллийёт»-и Сайидои Насафӣ «бисёр калима, таркиб, ифода ва таъбироти тоҷикиро дар худ акс кунонидаанд» ва «дар бисёр лаҳзаҳои муҳими лексикӣ ганҷинаи гаронбаҳоеро ташкил медиҳанд» (1, 221-223). Ҳамчунин, Зехнӣ аз рафиқону олимоне, ки зимни таълиф ва баъд аз ба анҷом расидани ин асар дасти ёрӣ расонида, маслиҳатҳои судманд додаанд («...Муҳаммадҷон Шукуров пешгуфтор ва анҷом, «Ҳолатҳои истисноӣ»-ро, В.А.Капранов аз ҷиҳати лексикология, ...А.Мирзоев аз тарафи истилоҳоти грамматикӣ ва лаҳҷаҳои ҷанубӣ», ҳамчунин, Қ.Ҳисомов, Ф.Зехнӣ, А.Юнусов, Н.Кароматуллоева ва диг.), аз самими дил ташаккур баён карда, бо байти зерини Саъдӣ қори ҳешро анҷом мебахшад:

Як гули мақсуд дар ин бӯстон

Чиданишуд бе мадади дӯстон (1, 224).

Бояд қайд намоем, ки дар китоби мавриди назар маълумот ва фикрҳо бо дараҷаҳои мушаххас собит ёфта, хонандаро бо махсусиятҳои лексикиву грамматикӣ забони тоҷикиву дарӣ ошно месозад. Муҳаққиқ Рӯзӣ Аҳмад дар хусуси мавқеи Зехнӣ дар илми забоншиносӣ ва аҳамияти ин асар қайд намудааст, ки: «Дар соҳаи вожагузинӣ ва вожашиносӣ устод беназир буданд. Натиҷаи пажӯҳиши чандинсолаи эшон

дар бобати лексикаи забони тоҷикӣ дар асари хеле ҷиддӣ ва муфиди устод Зеҳнӣ «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ» ҷамъбаст гардида, баъди ғавташон ба таъъ расидааст, ки дар соҳаи калимасозӣ яке аз пажӯҳишҳои бехтарин маҳсуб меёбад» (3, 95). Дарвоқеъ, Зеҳнӣ аз таърих ва хусусиятҳои ҷудогонаи лексикаи забони тоҷикӣ маълумоти муфассал ва асоснок дода, барои муҳаққиқони минбаъда заминаи хубе фароҳам овардааст. Хонандаи имрӯза тавассути мутолиаи ин асар аз вазъи мавқеи забони дарӣ/тоҷикӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихи маълумоти муайяну дақиқро пайдо намуда метавонад. Дар қисматҳои баъдӣ муҳаққиқ назарияро дар амалия татбиқ намуда, тавассути шарҳу баррасии калимаҳои ҷудогона ғуфтаҳои хешро собит сохтааст, ки ин амал мавқеи асарро боз ҳам қавитар мегардонад.

Пайнавишт:

1. Зеҳнӣ Тӯрақул. *Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ*. – Душанбе: Дониш, 1987. – 236 с.
2. Зеҳнӣ Тӯрақул. *Санъати сухан*. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
3. Зеҳнӣ Тӯрақул. *Суханварони сайқали рӯи замин*. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 248 с.
4. Зеҳнӣ Тӯрақул. *Чанд сухани судманд. Маҷмӯаи мақолаҳо*. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 160 с.
5. Тоҳирова К. *Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик*. – Душанбе, Маориф, 1967.
6. *Забони ҳозираи тоҷик. Лексика. Муҳаррири масъул проф. Д.Т. Тоҷиев*. – Душанбе: УДТ, 1981. – 103 с.
7. Фарруха Зеҳнӣ, Парвин Олимова. *Зеҳнӣ дар дилу дидаи дӯстон*. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 216 с.
8. *Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд*. – М.: Советская энциклопедия, 1969.

Reference:

1. Zehni Turaqul. *From the History of Tajik Lexics*. – Dushanbe: Knowledge, 1987. – 236 pp.
2. Zehni Turaqul. *Art of Speech*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007. – 400 pp.
3. Zehni Turaqul. *Talented Poet of all over the World*. – Dushanbe: Cognition, 1973. – 248 pp.
4. Zehni Turaqul. *Some Wise Words. Collection of Articles*. – Dushanbe: Cognition, 1984. – 160 pp.
5. Tohirova K. *Lexicology of Modern Tajik Literary Language*. – Dushanbe: Enlightenment, 1967.
6. *Modern Tajik Literary Language. Lexics*. Editor-in-charge: Prof. D.T. Tojiev. – Dushanbe, 1981. – 103 pp.
7. Farrukha Zehni, Parvin Olimova. *Zehni Is at the Bottom of Friends` Heart*. – Dushanbe: Cognition, 2007. – 216 pp.
8. *Tajik Language Dictionary (from the X-th to the Beginning of the XX-th Centuries)*. In two volumes. – M.: Soviet Encyclopedia, 1969.